

ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK VE OSMANLI DEVLETİ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ANIK
Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Sosyoloji Bölümü
anik@bartin.edu.tr

Özet

Çokkültürcülük konusundaki tartışmaların son senelerde yaygınlık kazanması, çokkültürlü toplumlara tarihte ilk defa günümüzde rastlandığı şeklinde yanlış bir izlenime neden olmaktadır. Bu yöndeki tartışmaların yaygınlık kazanması, ulus-devletin hiyerarşik bir düzlem temelindeki yapılanması ve kültürel alana da bu minvalde yaklaşması yönündeki eleştirilerin artması ile yakından alakalıdır. Ulus-devlet idealleştirmesinin dışındaki kimliklerden gelen, farklılıklarının tanınması yönündeki ısrarlı talepler, bu yöndeki tartışmalara dikkat çekilmesini sağlamıştır. Oysa tarihsel açıdan bakıldığında, imparatorluk ya da krallık şeklindeki çokuluslu yapılanmaların, sosyolojik açıdan daha çokkültürlü bir yapı arzettikleri görülmektedir. Bu durumdan hareketle, bu çalışmada da çokuluslu bir yapılanma olarak Osmanlı Devleti, çokkültürcülük bağlamında ele alınıp değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: çokkültürcülük, çokkültürlülük, Osmanlı Devleti, kültürel çeşitlilik, kültürel çoğulculuk, millet sistemi.

MULTICULTURALISM AND THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

In recent years, that the widespread debate on the multiculturalism has led to a false perception, as multicultural societies emerged for the first time today. The rise in the popularity of debates on this issue profoundly related to the rise of the critics towards the formation of nation-state in a hierarchical plane and its attitude to comprehend the cultural sphere in the same way. The persistent demands of those excluded from the nation-state idealisation of diversities for the recognition of diversities ensured the debates on this case to be noticed. However, within a historical perspective, it is realized that multinational structures, such as empires or kingdoms, have a more multicultural structure in sociological means. Due to this, in this paper Ottoman Empire – which is a multinational structure- is analyzed in terms of multiculturalism.

Key Words: multiculturalism, multicultural, The Ottoman Empire, cultural diversity, cultural pluralism, millet system.

GİRİŞ

Etnik, dinsel, cinsel kimlikleri dolayısıyla farklılık arz eden ve kültürel açıdan farklı yaşam deneyimlerine sahip olan grupların, bu farklılıklarının resmi düzeyde tanınması için verdikleri mücadele, günümüzde gerek siyasal tartışmalar bağlamında gerekse de sosyal bilimlerdeki akademik tartışmalar bağlamında önemli gündem maddelerinden birini oluşturmaktadır. Dünyanın farklı coğrafyalarında, özellikle ulus-devleti sembolize eden kültürel değerlerden farklı olarak, kendi kimliklerine özgü kültürel değerlerin taşıyıcısı olan kesimlerin, gündelik yaşantılarında bu kültürel farklılıkları dahilinde bir yaşam tarzı sürdürebilmek için verdikleri tanınma mücadelesi, çokkültürlülüğün ana eksenini oluşturmaktadır. 1971'de Kanada'da çokkültürcülüğün devlet politikası olarak ilan edilmesinden sonra, çokkültürcülük kavramı sosyal bilimler literatüründe giderek artan bir ilgiye mazhar olmaya başlamıştır. Özellikle Kanada, Amerika, Avustralya, İsveç, Hollanda, İngiltere başta olmak üzere çeşitli Batılı ülkelerde tanınma politikası, eşitlik politikası veya kültürel çeşitlilik ekseninde yapılan çokkültürcülük tartışmalarında büyük bir artış olmuş, Batı dışı dünyada da bu kavrama yönelik belli bir ilgi oluşmaya başlamıştır.

Çokkültürlülük kavramı ile çokkültürcülük kavramı arasında birtakım nüanslar bulunmaktadır. Çokkültürlülük kavramı, bir toplumda birden fazla kültürün varlığına işaret etmektedir. Bu yönüyle çokkültürlülük, toplumsal bir olgu olarak kültürel çeşitliliğe gönderme yapmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, bugün yeryüzünde çokkültürlü olmayan, kültürel açıdan tamamen homojenlik arz eden hiçbir devletin bulunmadığını söylemek mümkündür. Bir başka ifadeyle, günümüz dünyasında bütün devletler, sosyolojik açıdan bir şekilde çokkültürlü bir nitelik göstermektedirler. Çokkültürcülük kavramı ise, kültürel farklılıkların (çokkültürlülüğün) tanınması ile ilgilidir. Dominant kültürün dışındaki kültürel farklılıkları dışlamayıp tanıyanlar, çokkültürcü olmaktadır. Bugün Kanada, Avustralya, İsveç gibi ülkeler çokkültürcü devletlerdir.

Geçmiş dönemlerdeki birbirinden farklı pek çok toplum yapılanması göz önünde bulundurulduğunda, birden fazla kültürel topluluğu içeren siyasal örgütlenme modellerinden dolayı, çokkültürlülüğün sadece günümüze özgü bir olgu olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Hatta belirli bir ulusu merkeze alan ve bu haliyle monist bir kültürel yapılanma özelliği taşımasından dolayı çokkültürcülüğe kapalı olan modern ulus-devletlerden çok, imparatorluklarda çokkültürlülük olgusuna daha sık rastlanıldığı görülmektedir. Zira imparatorluklar, merkezden çevreye yayılmacı özellikleri dolayısıyla yapıları gereği farklı dil, din ve ırkları sürekli içlerinde barındıran siyasal yapılanmalar olmuşlardır. Vatandaşlarının eşitliği söylemine karşılık, ulus-devlette tek dilliliğin esas alınmasına rağmen, imparatorluklarda nüfusun tamamına tek bir dilin dayatılmadığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, bu tür siyasi

yapılanmalarda çokkültürlülüğün daha kolay bir şekilde gözlenebildiğini söylemek mümkündür. İmparatorluklar tarafından boyunduruk altına alındıktan sonra siyasi açıdan sadakat gösteren ve ekonomik açıdan da düzenli bir şekilde vergilerini ödeyerek kendilerine sağlanan güvenliğin borcunu böylece ödeyen topluluklara, imparatorluk merkezi tarafından görece özerk bir yaşam alanı tanınmıştır. Buna karşın özellikle çeşitli konularda baş gösteren anlaşmazlık durumlarında, imparatorluklardaki merkezi baskının, periferideki farklı kültürel topluluklar üzerinde yakından hissedildiğini belirtmek gerekir. Özellikle Batı örneği dikkate alındığında, bu etkinin yıkıcı bir nitelik taşıdığını söylemek mümkündür. Gerek XI. ve XIII. yüzyıllar arasındaki haclı seferleri, gerekse de coğrafi keşifleri takiben giriştiği büyük kolonyal hareketler esnasında Batı'nın, Batı dışı toplumlar karşısında sergilediği tavır, kendinden alt kimliğe sahip topluluklar olarak gördüğü bu kesimleri şiddet yoluyla kendine boyun eğdirmek şeklinde olmuştur (Anık, 2012: 79-80).

Tarihsel açıdan Batı toplumları ile genel olarak karşılaştırıldıklarında, Doğu toplumlarının farklılıklara daha hoşgörülü yaklaştıkları, farklılıkları barındırmaya ve yaşatmaya daha açık oldukları görülmektedir. Bu noktada üzerinde özellikle durulan örneklerden biri de, Osmanlı Devleti ve onun uygulamaları olmuştur. Çokkültürcü anlayış açısından bakıldığında, çeşitli açılardan tartışmaya açık yönlerinin veya uygulamalarının olmasına karşın, bu konuda tarihteki başarılı örneklerden birine Osmanlı Devleti'nde rastlanmıştır demek mümkündür. Nitekim genel olarak değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin farklılıkları baskı altına alıp, bunları ortadan kaldırmaya yönelik bir uygulamaya gitmekten öte, bu farklılıklara yaşam imkânı tanıyan bir devlet geleneği oluşturduğunu söylemek mümkündür. Sosyal bilimlerdeki çokkültürlülük tartışmalarının önemli isimlerinden Kanadalı siyaset felsefesi Will Kymlicka'nın (1998: 240) da belirttiği gibi Osmanlı Devleti'nde insancıl, grup farklılıklarına karşı hoşgörülü ve oldukça istikrarlı bir örnek sistem sergilenmiştir.

Çokkültürcülüğü "tanınma sorunu" olarak değerlendiren Charles Taylor, kimlik eksenindeki tanınmanın önemine dikkat çekmek için "şeref" ve "haysiyet" kavramları üzerinde durmuştur. Taylor, eski toplumsal düzenlerin şeref kavramına dayandıklarını ve bu toplumlarda bir insanın şerefli olabilmesinin, bir başkasının bu şerefe sahip olmadığı gerçeğini doğurduğunu ve dolayısıyla eşitsizliğe neden olduğunu belirtmektedir. Taylor, modern toplumlarda haysiyet kavramının öne çıktığını ve demokratik toplumlarda bu haysiyetin herkeste ortak olduğu fikrinin yerleştiğini savunmaktadır (Taylor, 1995: 44; Taylor, 2005: 43-44). Bu fikrin yaygınlaşmasıyla birlikte etnik, dinsel, cinsel kimlikler eksenindeki tanınma mücadelesi ivme kazanmıştır.

Taylor'un Ancien Régime (eski düzen) dahilinde yaptığı Batı merkezli değerlendirmenin Osmanlı söz konusu olduğunda, farklılaştığını söylemek mümkündür. Feodal ilişkilerin hâkim olduğu dönemde (serf-senyör-ruhban sınıfı

şeklinde) katı sınıfsal farklılıkların gözlemlendiği Batı'da, feodal ilişkilerin son bulması ve sanayi inkılabının akabinde ise, proletarya ve burjuvazi arasında sınıf çatışmaları yaşanmış ve özellikle XIX. yüzyılda bu çatışmalar, Batı toplumsal düzenini derinden sarsmıştır. Osmanlılarda ise Batı türü bir sınıflaşma ve buna dayalı sınıf çatışması yaşanmamıştır. Osmanlılardaki sınıfsal yapı veya sosyal tabakalaşma ele alınırken, yaygın bir şekilde yöneten-yönetilen ayrımı yapılmaktadır. Bu ayrımı kendi içersinde çeşitlendirmek mümkündür. Buna karşın Osmanlılardaki sosyal tabakalaşma durumunu, ne bir feodal sistem örneği olarak, ne bir işçi-kapitalist sınıf sistemi olarak ne de tabakalar arası geçiş imkanının bulunmadığı bir kast sistemi olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bernard Lewis, Osmanlı Devleti'nin bu konuda Batılı devletler ile olan farklılığını şöyle ifade etmektedir:

“(...) XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğunun halkının içinden fakir birinin güç, şeref ve zenginliğe sahip olma olasılığı, devrim sonrası Fransa da dahil olmak üzere herhangi bir Hristiyan Avrupa devletindekinden çok daha yüksekti” (Lewis, 2006: 247).

Ulus-devlet öncesi gelenek bağlamında bakıldığında, gerek Osmanlılarda gerekse de öteki coğrafyalardaki sosyo-politik sistemlerde bireysel kimliklerden öte, çoğul kimliklerin ön planda olduğu görülmektedir. Bu durumun bir yansıması olarak, bireylerin gündelik yaşam tarzları, ait oldukları grup kimliğini sembolize eden toplumsal değerlerin sıkı etkisi altında olmuştur. Osmanlılarda da (dinsel açıdan) farklı grup kimliklerini esas alan millet sistemi ekseninde çoğulcu bir anlayış oluşturulmuş ve birbirinden farklı sosyal yaşam tarzları, bu sistem doğrultusunda varlıklarını sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi Temelindeki Çoğulcu Anlayış

Osmanlı Devleti'nin tarihte elde ettiği başarının temel nedenlerinden biri, kurmuş olduğu çoğulcu sistemdir. Osmanlı'nın başarısı, geleneksel kültürleri kendi iç bünyelerinde yaşatan farklı insan unsurlarını, kendi iç bütünlüklerini koruyan ve yeniden üretebilen ve bir üst sistemik bütünde bir arada tutabilmesidir. Bu yönüyle Osmanlı, bünyesi altında tekdüze bir insan topluluğunu barındıran bir yapı oluşturmamış; aksine farklılaşan medeniyet birikimlerini kendi bünyesinde barındıran bir çeşitlilik oluşturmuştur. Osmanlı'nın en önemli niteliklerinden biri, medeniyetler arası etkileşim alanını ortaya çıkarabilmiş olmasıdır (Davutoğlu, 1999: 20).

Osmanlı Devleti, XIV. ve XV. yüzyıllarda Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Doğu Avrupa'nın çoğu yerini fethetmiş, böylelikle rengi, dini, etnik yapısı farklılık arz eden, birbirinden oldukça farklı dillerin konuşulduğu bir tebaaya sahip olmuştur. Osmanlılarda azınlıklara yalnızca dinlerini yaşama özgürlüğü değil, aynı zamanda kendi yasaları ve mahkemeleriyle, salt dâhili meselelerde, kendilerini yönetmeleri yönünde daha genel bir özgürlük de tanınmıştı. Müslüman olmayanların kişisel

hukuk meseleleri, kendi dini topluluklarına ait iç hukuka dayanılarak çözümlenmekteydi. Bunun için gayrimüslimlere; gündelik yaşamlarını düzenleyebilmeleri ve bu süreçte karşılaşabilecekleri sorunlarını çözümlmeleri için kendi dini liderleri başkanlığında, kendi kurumlarını ve yasalarını kullanma hakkı tanınmıştı. Toplumun dinsel çizgilere göre topluluklara bölünmesi millet sistemini ortaya çıkarmıştı. Devletin sınırları içerisindeki her birey ya da topluluk, dinsel bir bağla bir millete ait bulunuyordu. Vatandaşların toplumdaki statüsü ve pozisyonu, millet üyesi olmalarıyla doğrudan ilişkiliydi. Gayrimüslim tebaa, liderleri aracılığıyla yönetici sınıfla ilişki kurmakta, bu liderler de kendi cemaatlerinin davranışı, vergilerin ödenmesi ve diğer yükümlülükler açısından padişaha ve memurlarına karşı sorumluluk taşımaktaydılar. Her millet; eğitim, din, adalet ve sosyal güvenlik gibi devlet tarafından yapılmayan ve kendi inisiyatiflerine bırakılan görevleri yerine getirmek için kendi kurumlarını kurup sürdürmekteydi. XIX. ve XX. yüzyıllara ulus devletlerin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasıyla birlikte, millet mahkemelerinin ve bunların hukuksal durumlarının ortadan kalkmasından sonra bile farklı milletlere ait ayrı okullar, hastaneler, hanlar, yoksullar ve yaşlılar için bakımevleri varlıklarını uzun süre devam ettirmiştir (Kunt, t.y.: 134-135; Eroğlu, 2000: 8; Shaw, 1997: 151).

Osmanlı millet sistemindeki gayrimüslimler içerisinde en büyük topluluğu Ortodokslar oluşturmaktaydı. Osmanlı egemenliğinden önce İstanbul ve Balkanlarda birtakım özerk patriklikler bulunmaktaydı: Kosova'nın kuzeybatısındaki İpek şehrinde bulunan Sırp Ortodoks Patrikliği, Ohri'deki Bulgar Patrikliği ve İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikliği. 1459'da Sırbistan'ın fethedilmesinden sonra, Fatih Sultan Mehmet önce Sırp Patrikhanesini Ohri'deki Bulgar Patrikliğine bağlamış, sonrasında burayı da İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikliği'nin liderliği altında birleştirmiştir. Fatih Sultan Mehmet 1461'de de Ermeni milletini tanıyarak, Bursa'dan getirttiği Metropolit Hovakim'i İstanbul'a getirterek, Ermeni Patriği yapmış ve kendisine, Rum Patriğinin kendi cemaati üzerinde sahip olduğu yetkilerin aynısını vermiştir. Osmanlılarda millet statüsü tanınan bir diğer kesim de Yahudiler olmuştur. Yahudilerin dini lideri olan Hahambaşı, Rum ve Ermeni patrikliklerine tanınan türden yetkilerle donatılmıştır.

Böylece Osmanlılarda üç temel azınlık cemaati ön plana çıkmıştır: Rum Ortodokslar, Ermeni Ortodokslar ve Yahudiler. Bunlar Osmanlılar tarafından özyönetimli cemaatler olarak resmen tanınmıştı ve her biri, özellikle etnik köken ve din temelinde, çeşitli daha küçük, yerel, idari alt birimlere bölünmüştü. Her millet bağlı olduğu kilise lideri (Hahambaşı ve iki Ortodoks Patrik) tarafından yönetiliyordu. Kymlicka'ya (1998: 242) göre bu özellikleriyle Osmanlı millet sistemini, liberal olmayan dinsel hoşgörünün tarihteki en gelişmiş modeli olarak değerlendirmek mümkündür. Kymlicka dinsel hoşgörüyeye dayanan sistemi nedeniyle Osmanlı'yı bir yandan överken, öte yandan topluluklara öncelik verilip, bireysel farklılıklar ve özgürlükler temelli hareket edilmediği için de yermektedir.

Osmanlı'daki millet sisteminin, aslında teokrasilerin bir federasyonu olduğunu savunan Kymlicka (1998: 241), bu sistemde bireysel inanç özgürlüğü ilkesinin tanınmadığını ve dolayısıyla da Müslümanlar Yahudileri veya Yahudiler Müslümanları ezmese de, bunların kendi cemaatlerine mensup sapkınları ezdiğini söylemektedir.

Özellikle gelişme döneminde etnik ve dini açıdan farklı pek çok unsuru bünyesine katan Osmanlı Devleti'nin, egemenliği altına aldığı yerlerde yaşayan topluluklar üzerinde, Batılı krallıkların klasik sömürgeci dönemde sergilediği türden şiddet ve baskı yöntemlerine başvurmamıştır. Çokkültürcü anlayışta kültürel farklılıkların bir zenginlik unsuru olarak görülmesinde olduğu gibi Osmanlılarda, etnik ve kültürel açıdan farklı unsurların devlet sınırları içerisinde yer almalarının genellikle zenginlik kaynağı olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. 1492'de İspanya'da yaşanan olaylara Batı dünyasında gösterilen tepkiler ile Osmanlı'nın bunun akabindeki gelişmeler karşısında gösterdiği yaklaşım farklılığı bu duruma örnek gösterilebilir.

Isabella ve Ferdinand yönetimindeki İspanyol birliğinin 1492'de Müslüman Gırnata sultanlığına son vermesi, bütün Avrupa'da heyecanla karşılanmış, sokaklara dökülen halk tarafından bu olay sevinç ve coşku içerisinde kutlanmıştır. Avrupa'da bu zafer, İstanbul'un fethinin rövanşı olarak görülmüş, İslam dünyasına vurulmuş bir karşı darbe olarak algılanmıştır. Gırnata'nın düşmesinin akabinde Isabella ve Ferdinand, ülkelerindeki bütün Müslümanlara ve Yahudilere yarımadayı terk etmelerini, ülkede kalmak istiyorlarsa da Hıristiyanlığa geçmelerini emretmişlerdir (İnalçık, 2006: 244-245; Goffman, 2004: 180). İspanyol Yahudilerinin İspanya İmparatoru Ferdinand tarafından sürülmeleri ve sürgün edilenlerin Osmanlı Devleti'ne kabul edilmeleri sırasında, II. Beyazıt'ın söylediği şu sözler Osmanlı'daki çokkültürlülük anlayışını yansıtmaya açısından önemlidir:

“Bu Krala nasıl akıllı ve uslu Fernando diyebiliyorsunuz? Kendi ülkesini yoksullaştırıyor ve benimkini zenginleştiriyor” (aktaran Şen, 1997: 244-245).

Osmanlı Devleti'nde etnik, dinsel, kültürel açıdan farklı kimliklere yaşam alanının tanınmış olması, aynı dönemde öteki devletlerde farklılıkları dolayısıyla baskı altında kalan grupların, bu baskıdan kurtulmak için göç ettiklerinde, sığınma talebinde buldukları temel bir coğrafya olmasına neden olmuştur. İnalçık (2000: 68), Osmanlıların mültecilere her zaman kucak açmaya hazır bir devlet olduğunu belirtmektedir. 1492'den itibaren İspanya, Portekiz ve İtalya'dan sürgün edilen on binlerce Yahudi, Osmanlı'nın himayesi altındaki kentlere yerleştirilmişlerdir. Yine XVI. yüzyılda Endülüs'ten atılan Müslüman Moriskolar, gruplar halinde Galata'nın göbeğine yerleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllarında, Rusya'nın Kırım, Çerkezistan ve Balkanlara yönelik istilası yüzünden bu bölgelerden kaçan yüz binlerce mülteci, Osmanlı yönetimince karşılanıp

Anadolu'da iskan edilmiştir. Bu iltica hareketleri sonrasında Osmanlı'ya sığınanlar, kültürel, siyasi ve iktisadi açıdan geniş bir yaşam alanı bulmuştur.

G. C. Corm da, Osmanlı İmparatorluğu'nda farklılıkların bir skandal konusu ya da bir kimlik kusuru olarak görülmediğini, bundan öte çoğulculuğun ve karmaşık bir kimliğe sahip olmanın (Slav kökenli olup Müslüman, Katolik ya da Ortodoks olmak gibi) zenginlik kaynağı olarak görüldüğüne dikkat çekmektedir (aktaran Morley ve Robins, 1997: 47). Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki gayrimüslim topluluklarının yaşam farklılıkları ve kendilerine has kuralları Osmanlı yönetimi tarafından saygıyla karşılanmış, hatta merkezi yönetim tarafından bu kültürel yaşam farklılıklarından kaynaklanan otantikliği bozmamaları için gayrimüslim cemaatler uyarılmıştır (Armağan, 2005: 143).

Halil İnalçık, Osmanlı'nın egemenlik kurduğu topraklarda hiçbir zaman “etnik tasfiye” politikası uygulamadığını vurgulamaktadır. Osmanlı Devleti bütün dinler, etnik gruplar, cemaatler üzerinde bir egemenlik şemsiyesi olarak kalmış; iç barış ve koruma dışında ortak bir ideolojiyi zorla kabul ettirmek gibi bir siyaseti benimsememiştir (İnalçık, 2006: 210). İnalçık'ın Osmanlı yöneticilerinin azınlıklara yaklaşımı noktasında Padişah II. Mehmet ile ilgili aktardıkları da ilginçtir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, tebaasına katılan Rumların inançlarını öğrenmek istemiş, bu amaçla Patrik II. Gennadius'tan Hristiyan dininin esaslarını yazıp kendisine vermesini istemiştir (İnalçık, 2006: 198).

İsveç'in Ankara Eski Büyükelçisi Erik Cornell (1998: 39-40), Türkiye: Avrupa'nın Eşiğinde başlıklı kitabında, Osmanlıların fethettikleri topraklarda yaşayan hakları, dinlerini değiştirmeye zorlamamalarına karşılık, Avrupa'da çeşitli örnekler dahilinde farklı bir uygulamanın söz konusu olduğunu belirtmektedir: İspanya'da Hristiyanlar, Yahudileri ve Müslümanları ülkelerinden sürgün ettiler ve sürgün edilen bu Yahudilerin çoğu Osmanlılara sığındı. Alman ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu'nda, “Cuius regio eius religio” ilkesi uygulandı. Prensler, bu karar çerçevesinde tebaalarının hangi dini seçeceklerine karar vermişlerdir. Osmanlılardaki uygulama ise bunun tersiydi. Fethedilen yerlerde halkın başına gelmesi olası güçlüklerle karşın, Osmanlı yöneticilerinin himayesindeki Doğu Avrupa kiliselerinin Batı Avrupa Hristiyanlığının ilerleyişi karşısında korunduğu söylenilebilir. Cornell, bu süreçte pek çok Ortodoksun dinsel kimliğini koruyabilmek amacıyla Osmanlıların egemenliğini Katoliklerinkine tercih ettiklerinin bir gerçek olduğunu belirtmektedir. Cornell, Ortodoks Patrikhanesinin merkezinin o günden bu yana İstanbul'da olmasını da bu duruma örnek göstermektedir.

Yahudiler, Avrupa'da sürgün edilirken, Osmanlı yönetimi altında çok daha farklı bir muamele görmüşlerdir. Örneğin İspanya ve Portekiz'den gelen Seferad Yahudileri ile İtalya'dan gelen Romanyot Yahudileri, Osmanlı yönetimi altında geçirdikleri XVI. yüzyılı, altın çağları olarak görmüşlerdir (İnalçık, 2000: 266). XVI. ve XVII. yüzyıllarda Yahudiler, Osmanlı Devleti sınırları içinde Orta Avrupa, Balkanlar ve Ortadoğu'yu kapsayan geniş bir coğrafyada değişik şehir ve kasabalara yerleşmişlerdi. Çoğunlukla ticaretle uğraşan Yahudiler, geniş bir özgürlük alanına sahiptiler. Bu

sadece inanç özgürlüğü veya ticaret özgürlüğü değildi. Fikir özgürlüğü de bunlardan biriydi:

“(…) Yahudiler fikir özgürlüğü bakımından matbaalarında istedikleri kitapları basabilirlerdi. İstanbul, Selanik, Edirne ve Şam’da birer matbaaları olduğu gibi 1646’da İzmir’de bir yenisi faaliyete geçmiştir. İzmir’deki matbaayı Livorno’dan gelmiş bir Yahudi kurmuştu. İbrani dilinde bastığı çok sayıda kitabı, az bir para karşılığında satmaktaydı.” (Galland’tan aktaran Üçel-Aybet, 2007: 206).

1716 yılında İngiltere’nin Osmanlı elçisi olarak atanan Edwar Wortley Montagu’nun eşi Mary Wortley Montagu (1689-1762), İstanbul’a doğru yolculukları esnasında konakladıkları yerlerdeki ve İstanbul’da kaldıkları iki senelik zaman zarfını kapsayan gözlemlerini İngiltere’deki tanıdıklarına mektup olarak yazmış ve bu mektuplarda gördüklerinin, Batılı seyyahların tasvirlerinden çok farklı olduğunu ifade etmiştir. Montagu, Osmanlı Devleti’nde en zengin tacirlerin Yahudiler olduğunu ve bunların oldukça geniş yetkilerle donatıldığını belirtmektedir (1973: 91). Feminizmin ilk savunucularında biri olarak kabul edilen Montagu, Osmanlı’daki kadınların da dünyanın en özgür insanları gibi yaşadıklarını ifade etmiştir (1973: 135).

Faroqhi (2004: 725), Orta Anadolu’da XVII. yüzyılın sonuna gelindiğinde gayrimüslimlerin aldıkları evlerin sayısının, sattıkları evlerden fazla olduğunu ve bu kişilere ait evlerin Osmanlı idaresi mensuplarının edindikleri evlerden daha değerli olduğunu söylemektedir. Faroqhi bu durumun, gayrimüslimlerin servetlerinde artış olduğunu ve nisbî bir güven duygusu içinde yaşadıklarının bir göstergesi olduğunu belirtmektedir. Faroqhi, (Sofya, Kayseri gibi) çeşitli Osmanlı kentleri incelendiğinde, bu kentlerde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim zanaatkarların çok benzer koşullarda çalıştıklarını söylemektedir. Bu durumun göstergelerinden biri de, bu meslek dallarında çalışanların mahkemelere yaptıkları başvurularda ve diğer şikâyetlerinde gündelik kaygılarının hemen hemen aynı şeyler olmasıdır. Her iki grup da yeni ustaların rekabetinden ve hammadde fiyatlarındaki artıştan şikâyetçi olmuşlardır.

Gerek Haçlı seferleri döneminde gerekse de 1948’de İsrail Devleti’nin ilan edilmesinin akabinde Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar arasında süregelen şiddetli çekişme ve çatışmaların, Osmanlı Devleti zamanında nasıl seyir izlediğini incelemek, Osmanlıların çokkültürlülük anlayışı hakkında önemli bilgiler verecektir. Osmanlı Devleti döneminde Kudüs ve çevresinde yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Yahudi topluluklar, aralarında bir çatışma olmaksızın, kültürel farklılıkları dahilinde bir arada yaşamışlardır. Faroqhi (2004: 727), Osmanlılar döneminde Kudüs’teki Yahudi ve Hristiyanların birbirlerinin yakınında yaşama eğiliminde olduklarını, ancak bunun gettolaşma şeklinde bir sonuç doğurmadığını ve Yahudi halkın aynı yerde yaşadıkları Müslümanlarla çok çeşitli ilişkiler içersinde olduğunu belirtmektedir.

Osmanlı’daki çokkültürlülük anlayışı noktasında önemli hususlardan biri de devletin son dönemlerinde özellikle Balkanlarda ortaya çıkan milliyetçilik akımları hakkındadır. Balkanlarda milliyetçiliğin yükselmesi ve buna bağlı ayaklanmaların ortaya çıkmasının, bu bölgede etnik bir baskının uygulanmasından mı kaynaklanıp kaynaklanmadığı üzerinde tartışılan konulardan biridir. Osmanlı Devleti’nin yüzyıllarca

bu bölgede egemenlik kurmuş olmasına karşılık, asimilasyona dayanan bir devlet politikası gütmemiş olmasının, bu bölgedeki ulusların kültürlerini ve dillerini herhangi bir bozulmaya uğramadan muhafaza edebilmelerine olanak sağladığını söylemek mümkündür. Bu durumun etkisiyle bölgedeki etnik duygular canlılığını koruyabilmiştir. Ayrıca Osmanlı yönetimindeki Balkanlarda görülen milliyetçi akımların sadece bu bölgeyle sınırlı olmadığını, dönemin koşullarının bir ürünü olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'yı ve de dünyayı etkisi altına alan milliyetçilik akımının Balkanlarda büyük yankı uyandırmasının başlıca nedenlerinden biri de, bölgedeki söz konusu etnik canlılığın korunabilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Amerikalı tarihçi ve sosyolog Karen Barkey (2011: 364-365), Osmanlı'nın son dönemlerine doğru ortaya çıkan etnik canlanışın, ticaret ağlarıyla yakından bir ilişkisi olduğunu savunmaktadır. Fransız arşivlerinden de istifade ederek yaptığı çalışmada Barkey, etnik ve dini düşmanlıkların, devletin gayrimüslim nüfuslara karşı güvensizliğinin ortaya çıkış tarihinin XVIII. yüzyıla dayandığını belirtmektedir. Barkey'e göre XVIII. yüzyıldaki ekonomik dönüşüm, Avrupa'yla ticaretin artması ve gayrimüslimlerin Avrupa ticaret ağlarındaki rolü; gruplar arasındaki ekonomik eşitsizliğin artmasına, gruplar içinde etnik ve dini rekabete gereksiz bir vurgu yapılmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin Batı dilleri ve siyaset konusunda yetenekli bazı gayrimüslimleri tercüman olarak atamasıyla birlikte gayrimüslimler Batı'yla ticarete resmi olarak aracılık yapar hale gelmişlerdir. Ticaret ve finansla uğraşan, devletin geniş sınırları içinde yayılmış ve çok uzaklara ulaşan ağlar geliştiren gayrimüslimler XVIII. yüzyılda kendi kimliklerini, Osmanlı Devleti içinde korunan geleneksel farklılıklar etrafında sağlamlaştırmaya başlamışlardır. Barkey, gayrimüslimlerin bu durumuna karşılık, Hristiyan olmadıkları için ya da Avrupa dillerini bilmedikleri için birçok ticari ilişkinin dışında tutulan Müslümanların, karşı karşıya kaldıkları bu dezavantaj karşısında hoşnutsuzluklarının bir ifadesi olarak Müslüman kimliği etrafında birleştiklerini ve bu gelişmelerin sonrasında da (gayrimüslim ve Müslümanlara ait) farklı cemaatler arasında çekişmelerin baş gösterdiğini savunmaktadır. Gayrimüslimlerin ticari ilişkiler çerçevesinde Batılılarla kurdukları ilişkiler, siyasal açıdan milliyetçi akımların bu kitleler arasında yaygınlık kazanmasını sağlamıştır.

Milliyetçilik akımının baş göstermesiyle, daha önce iç içe yaşayan etnik ve dini açıdan farklı kimliklere sahip unsurlar arasında ayrışmalar başlamıştır. Ayrıca Tanzimat ve Islahat Fermanı ekseninde yapılan düzenlemeler, Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemine dayalı geleneksel çoğulcu anlayışta dönüşümlere neden olmuştur. Gayrimüslimlerin arasındaki farklılıkların bir tarafa bırakılarak hepsinin aynı yasal düzenlemeye tabi tutulması, devletin kuruluşundan itibaren uygulanan millet sistemine son vermiştir.

Osmanlılardaki çokkültürlülük anlayışı değerlendirilirken, üzerinde durulması gereken önemli konulardan biri de giyim konusundaki düzenlemelerdir. Bu konuda Osmanlı Devleti ile ilgili değerlendirmeler yapılırken, Müslüman tebaa ile gayrimüslim tebaa arasındaki giyim kuşak farklılıkları, genellikle başlıca eleştiri konusu olan

olaylardan biri olarak değerlendirilir. Üzerinde pek çok tartışmanın yapıldığı bu yöndeki uygulamalar, gerçekten de hassas konulardan birini oluşturmaktadır. Gayrimüslimlere uygulanan zimmî hukukun temel aldığı İslam dininde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin kıyafetlerinin ayrılmasını mecburi kılan bir düzenlemenin bulunmayışı, Osmanlı'daki bu uygulamanın nedeninin ne olduğu hakkında tartışmaları arttırmıştır. Şerif Mardin Osmanlı'daki kılık kıyafet uygulamasının sadece gayrimüslim tebaaya yönelik bir uygulama olmayıp, her dinden zanaat erbabı ve halkın alt kesimini de kapsadığına dikkat çekmektedir:

“İmparatorlukta tabakalaşma psikolojisinin ayırt edici bir özelliği de, yönetici sınıf üyelerinin “herkesin kendi yerini bilmesine” verdikleri önem ve gösterdikleri özendir. Bu, özellikle, belli bir meslekten olanların zanaatlarını belirleyen bir işaret taşımaları; ya da belirli bir “millet”in üyelerinin ayırtedici giysiler içinde dolaşmalarını; ya da alt sınıfların seçkinlerce giyilen kıyafetleri giymemeleri gibi konular üzerinde ısrarla durulması biçiminde ortaya çıkar...” (Mardin, 1990: 83).

XVII. yüzyılda yaşayan Evliya Çelebi de Seyahatname'sinde Trabzon'u anlatırken, bu şehirdeki halkın, icra ettikleri işlere göre yedi fırkaya bölündüğünü ve her bir fırkanın kendine mahsus giyim tarzının olduğuna dikkat çekmektedir (Çelebi, 2006: 160). Kılık kıyafet uygulamasının sadece gayrimüslimleri değil, Müslüman tebaayı da kapsadığına yönelik bu türden nakiller çoğaltılabilir. Kılık kıyafet uygulaması kapsamında Müslümanların gayrimüslimler gibi giyinmeleri yasak olduğu gibi, Müslümanların da gayrimüslimler gibi giyinmeleri yasaklanmıştır. Bu durum, dinin Osmanlıların sosyal ve siyasal yaşam akışlarında önemli bir faktör olmasıyla yakından alakalıdır.

Gayrimüslimlere yönelik kılık kıyafet uygulamasında onların hangi dini gruba bağlı olduklarını gösteren bir işaret taşımaları zorunlu kılınmıştır. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaaya yönelik bu tutumunu, çoğunluk karşısında azınlık psikolojisine yol açarak Müslüman olmalarını sağlamayı amaçlayan bir proje olarak değerlendirenler olduğu gibi, onların kimliklerini korumak için alınmış bir önlem olduğunu iddia edenler de olmuştur (Özensel, 2008: 70). Osmanlı'da devlet sınırları içinde yaşayan insanların, kendi hür iradeleri ile seçim yaparak bir dine mensup olmaları isteniyordu. Bu durumda devlet, seçimini yapan vatandaşının, yaptığı seçime göre davranmasını bekliyordu. Yahudiden Yahudi gibi, Hıristiyanından Hıristiyan gibi, Müslümandan da Müslüman gibi davranmasını istiyordu (Eroğlu, 2000: 62).

Bazı gayrimüslimlerin bizzat kendilerinin kıyafet düzenlemesinin uygulanmasına yönelik talepleri olmuştur. Örneğin Yahudi din adamları, kendi cemaatlerine mensup insanların başka dinden olanların kıyafetlerine benzer kıyafetler giymelerini hoş görmemişlerdir. Bu tavırdan gaye, kendi kimliklerini muhafaza etmek olmuştur (Eroğlu, 2000: 14).

Devletin başlangıç dönemlerinde gayrimüslimler giyim konusunda herhangi bir sınırlamaya maruz kalmazken, devletin topraklarının genişlemesiyle birlikte tabiiyet altına alınan etnik unsurların sayısının artması ve fetihlerin Batı'ya yoğunlaşmasından

ötürü bu etnik unsurların çoğunun gayrimüslimlerden oluşması nedeniyle, Müslüman tebaa ile gayrimüslim tebaayı ayırt edebilmek için giyim kuşam konusunda bazı kurallar konulmuştur.

Osmanlı kanunnameleri içinde, giyim konusundaki düzenlemelerin güvenlik amacı ile yapıldığını gösteren çeşitli hükümler de bulunmaktadır. Bu düzenlemelerde temel gerekçe olarak, birtakım suçların işlenmesi durumunda, suçu işleyenlerin tespit edilmesinde kolaylık sağlamak olarak gösterilmiştir. Kenanoğlu, Berğos kadısına gönderilen bir hükümde, reayanın sipahi tarzı giyinmelerinin suçluların yakalanmasında zorluk çıkardığı gerekçesiyle, sipahi tarzında giyinmenin yasaklandığını belirtmektedir:

“(..).reaya taifesinden bazısı yarar atlar ve yundlara binip ve kırmızı çuka yağmurluklar ve kırmızı çakşırlar ve dolamalar ve yarma mahmuzlu kesik çizme pabuşlar giyip ve şimşir kılıçlar ve sancaklar ve topuzlar götürüp bu tavır ve bu hal üzere binip indikleri ecilden ebna-i sebilin gece ve gündüz ahyanen yolları basıldık da hırsız ve harami kim idüğü malum olmayıp şöyle ki tavaif-i mezburenin vech-i mesfur üzere olan atları ve yundları ve barakları ve sair alat ve eşyaları zecren lehum sattırılıp (...) imdi eşkinci müsellem ata binse olur ama sairleri vech-i meşruh üzere sipahi tavrında gezmek caiz değildir buyurdum ki (...) taifenin arkalarından sipahilik tavrında olan libasların ve ellerinden at ve barakların alıp sattırıp hadden tecavüz iş ettirmeyesin” (aktaran Kenanoğlu, 2007: 351-352).

Bernard Lewis, zimmilere kılık kıyafet konusunda dayatılan kısıtlamaların çok sayıda farklı kaynaktan geldiğini ve ardında birden fazla saik barındırdığını belirtmektedir. Lewis, giyim tarzlarının grupların birer ifade biçimi olduğuna dikkat çekmektedir. Müslümanlar arasında kılık kıyafet uygulamasının başlangıçta zorunlu bir güvenlik düşüncesinden kaynaklandığını belirten Lewis, Orta Çağ’a gelindiğinde bu ihtiyacın ortadan kalktığını, ancak Osmanlı’nın Avrupa’da ilerleyişi ile birlikte bu ihtiyacın yeniden ortaya çıktığını belirtmektedir. Lewis, Osmanlıların son dönemlerindeki kılık kıyafet uygulamasının ise artık güvenlik kaygısından öte, zimmileri küçük düşürme ve onları aşağılama aracı haline geldiğini belirtmektedir (Lewis, 1996: 48). Lewis, Osmanlı yöneticilerinin zimmilerin can ve mallarının korunması ile güvenliklerinin sağlanması hususlarına özellikle dikkat ettiklerine ve bu durumu, şerefli yöneticilere yüklenmiş zorunlu bir yükümlülük olarak telakki ettiklerini belirtmektedir (Lewis, 1996: 56). Lewis, Müslümanlar ile zimmiler arasında en şiddetli ve kanlı çatışmaların, zimmilerin artık kurallara kulak asmadıkları ve saygı göstermedikleri XIX. ve XX. yüzyıllara rastladığına dikkat çekmektedir (Lewis, 1996: 59).

SONUÇ

Çokkültürcülük açısından bakıldığında, Osmanlı Devletinde uygulanan millet sisteminde etnik farklılıkların bir tarafa bırakılarak, dinsel farklılıkların temel alınmasını eleştirmek mümkündür. Ortaylı'nın (2008: 75) dikkat çektiği gibi bu sistemde, etnik kimlikleri aynı olsa da Katolik Ermeniler ile Ortodoks Ermeniler ayrı birer millet olmaktadır. Dolayısıyla dine dayalı kimlik, dile dayalı ya da etnik yapıya dayalı kimlikten daha çok önemli görülmüştür. Ancak bu tür bir değerlendirmeyi dönemin koşullarından bağımsız yapmak doğru olmayacaktır. Bir ulusu veya etnik bir kimliğin merkezde olduğu siyasal bir ideoloji olarak milliyetçilik anlayışının ortaya çıkması, XVIII. yüzyılın sonunda gerçekleşmiştir. Milliyetçiliğin asıl etkisi ise, XIX. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Kimlik bağlamında tarihsel açıdan bakıldığında, söz konusu dönemlerden önce belirleyici olanın dinsel kimlikler olduğu görülmektedir. İnsanların kimliklerini ifade etmesi, etnik kimlikleri değil de dinsel kimlikleri üzerinden olmuştur. Milliyetçi akımın yaygınlaştığı XIX. yüzyılda bile, dinsel kimlikler büyük oranda belirleyici unsur durumundadır. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı'daki millet sisteminde dinsel kimlikler odaklı yapılan düzenleme anlaşılır olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde, İran'daki Safevi Devleti ile olan çekişmelerden dolayı, Şiiliğe karşı Sünniliğin Hanefi kolunun desteklenmesi ve bunun süregelen bir devlet geleneği halini alması da çokkültürlülük bağlamında değerlendirilebilecek bir diğer mevzudur. Bunun yanı sıra yetenekli Hristiyan çocuklarının orduda asker olarak yetiştirilmek üzere ailelerinden koparılması (devşirme usulü) da bu açıdan değerlendirilebilir. Bu yöndeki uygulamalar bir tarafa bırakılırsa, tarihsel koşullar göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde, gerek çağdaşı olan devletler, gerekse de günümüzdeki ulus-devletler ve bunların uygulamaları dikkate alındığında, Osmanlı Devleti'nde pek çok açıdan oldukça pozitif yaklaşımların sergilendiğini söyleyebilmek mümkündür.

Osmanlı Devleti hakkında değerlendirmelerde bulunurken günümüzdeki koşullardan ve siyasal eğilimlerden hareketle değil de tarihsel koşulları göz önünde bulunduran bir yaklaşım sergilemek gerekmektedir. Bu tür bir yaklaşım gerekliliği sadece Osmanlı Devleti hakkındaki değerlendirmeler için değil, bütün tarihsel konular için geçerlidir. Böyle bir tutum alış, Osmanlıyı savunmak için değil, bilimsel açıdan daha doğru değerlendirmeler yapmak açısından gereklidir. Yoksa Osmanlı dönemindeki bazı uygulamaları, çeşitli yönleriyle eleştirmek elbette mümkündür. Zira Osmanlı Devleti'nin bütün uygulamalarıyla kusursuz bir örnek olduğunu iddia ederek onu tabulaştırmak da, sosyolojik bir tutuma uygun olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- AKÇURA, Yusuf, (1988), *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. bs.
- ANIK, Mehmet, (2012), *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*, İstanbul: Açılım Kitap.
- ARMAĞAN, Mustafa, (2005), *Osmanlı: İnsanlığın Son Adası*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 9. bs.
- AYBET, Gülgün Üçel, (2007), *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, İstanbul: İletişim Yay., 3. bs.
- BARKEY, Karen, (2011), *Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, (çev. Ebru Kılıç), İstanbul: Versus Kitap.
- CORNELL, Erik, (1998), *Türkiye: Avrupa'nın Eşiğinde*, (çev. Gülseren Ergün), İstanbul: Cem Yayınevi.
- ÇELEBİ, Evliya, (2006), *Seyahatname*, İstanbul: Yeni Şafak.
- DAVUTOĞLU, Ahmet, (1999), "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı", *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, S.7, s. 1-63.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, (2000), *Osmanlı Devletinde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Ankara: Alperen Yay.
- FAROQHI, Suraiya, (2004), "Kentlerde Toplumsal Yaşam", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C.2: 1600-1914*, (ed. Halil İnalçık, Donald Quataert), (çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper), İstanbul: Eren Yay., s.699-729.
- GOFFMAN, Daniel, (2004), *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- İNALCIK, Halil, (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C.1: 1300-1600*, (çev. Halil Berktaş), İstanbul: Eren Yay.
- İNALCIK, Halil, (2006), *Doğu Batı: Makaleler I*, Ankara: Doğu Batı Yay., 3. bs.
- KENANOĞLU, M. Macit, (2007), *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yay., 2. bs.
- KEYDER, Çağlar, (2003), *Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, İstanbul: İletişim Yay.

- KUNT, Metin, (tarihsiz), “Siyasal Tarih (1300-1600)”, *Doğuştan Yükseliş Osmanlı Tarihi*, (hzl. Sina Akşin, Metin Kunt, Suraiya Faroqhi, Hüseyin G. Yurdaydın, Ayla Ödekan), İstanbul: Milliyet Kitaplığı, s.21-144.
- KUTLU, Sacit, (2007), *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yay.
- KYMLICKA, Will, (1998), *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı yay.
- LEWIS, Bernard, (1996), *İslam Dünyasında Yahudiler*, (çev. Bahadır Sina Şener), Ankara: İmge Yay.
- LEWIS, Bernard, (2006), *Ortadoğu*, (çev. Selen Y. Kölay), Ankara: Arkadaş Yay., 3. bs.
- MARDİN, Şerif, (1990), *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler I*, (derleyenler: Mümtazer Türköne, Tuncay Önder), İstanbul: İletişim Yay.
- MONTAGU, Lady, (1973), *Türkiye’den Mektuplar*, (çev. Bedriye Şanda), İstanbul: Yenilik Basımevi.
- MORLEY, David - ROBBİNS, Kevin, (1997), *Kimlik Mekânları: Küresel Medya, Elektronik Ortamlar ve Kültürel Sınırlar*, (çev. Emrehan Zeybekoğlu), İstanbul: Ayrıntı Yay.
- ORTAYLI, İlber, (2008), *Avrupa ve Biz*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- ÖZENSEL, Ertan, (2008), “Osmanlı Zimmî Hukuku ve Çokkültürlülük”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.20, s.65-74.
- SHAW, Stanford, (1997), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey - Volume I: Empire of Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge: Cambridge University Press, 10. bs.
- STEVENS, Jacqueline, (2001), *Devletin Yeniden Üretimi*, (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yay.
- ŞEN, Faruk, (1997), “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çok Kültürlülük ve Avrupalı Türklere Yansıması”, *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, (yay. hzl. Nuri Bilgin), İstanbul: Bağlam Yay.
- TAYLOR, Charles, (1995), *Modernliğin Sıkıntıları*, (çev. Uğur Canbilen), İstanbul: Ayrıntı Yay.
- TAYLOR, Charles, (2005), “Tanınma Politikası”, (çev. Yurdanur Salman), *Çokkültürcülük: Tanınma Politikası*, (yay. hzl. Amy Gutmann), s.42-84, İstanbul: Yapı Kredi Yay.